

Фреската в Пилос и проблемът за историчността на образа на Орфей

Март Атанасов

Сред многобройните исторически свидетелства за живота и дейността на Орфей, едни от най-интересните са онези, които го свързват не само с Тракия, но и с гръцкия свят на късната бронзова епоха. Те очертават образа му не просто като певец, но също и като йерофант — основател на мистериите в Гърция. Древните автори са единодушни относно ролята му в тази традиция, като например Павзаний (II в.) казва, че той *“превъзхождал предшествениците си с красотата на своя стих, и си спечелил голяма власт, защото се вярвало, че той открил мистериите, очишчението от грехове, изцеляването от болести и средствата да се избегне божественият гняв.”* (IX, 30) С това, според същия автор, е свързана и смъртта му, тъй като *“Орфей загинал ударен от мълния, хвърлена по него от бога, защото разкрил в мистериите на хората неща, нечувани до тогава.”* (Пак там). Еврипид от своя страна отбелязва, че той *„пръв предава мистериите на боговете, откъдето идва и самото название „трескея“ — от тракиеца Орфей”* (Схолии Алкестида, 968). В „Резус“ Еврипид говори и за това, че Орфей разкрил *„тайната на мистериите с факелни шествия“* („Резус“, 943). Страбон (I пр. Хр.) от своя страна го определя като специалист в *„прорицателството и посвещаването в мистерии“* („География“ VII, 18).

Подобни свидетелства се срещат и у Конон („Митични разкази“, 45), Теофраст („Суеверният“), Прокъл („Коментар към Държавата“, I, 174, 2), Тациан („Против елините“), Аристофан (V пр. Хр.) го нарича *„учител на религиозните посвещения“* („Жабите“, 1032) и много други. Според една подгрупа на тези сведения обаче преди да се яви основател на древногръцките мистерии Орфей посещава Египет, където е посветен в неговите мистерии — тези на Озирис и Изис, заемащи видно място в египетския пантеон. Именно там той

преминава през посвещението, за което днес все още малко се знае и което впоследствие пренася в гръцкия свят под формата на орфически и дионисиеви мистерии. За това говори Диодор Сицилийски, който в своята “Историческа библиотека” най-подробно обяснява: Последният засяга по-подробно въпроса в , където казва:

“След като сме определили тези неща, нека кажем и кои от прочулите се с ум и образованост измежду гърците са посетили Египет в древни времена, за да се приобият към тамошните обичаи и образованост. Тъй като египетските жреци разказват въз основа на записите в свещените книги, че при тях в древността са идвали Орфей, Музей, Мелампод и Дедал, освен тях още и поетът Омир, спартанецът Ликург, атинянинът Солон, философът Платон. Идвал е Питагор от Самос, математикът Евдокс, Демокрит от Абдера и Енопид от Хиос. За всичко това показват свидетелства: изображение на някои, едноименни названия на места или устройства, посочват доказателства, отнасящи се до подготовката, към която всеки се е стремял и така показват, че всичко, заради което предизвиквали удивление сред гърците, било пренесено от Египет. Защото Орфей бил пренесъл от Египет повечето от тайните обреди и празнувания, усвоени покрай странстванията му там, както и баснословното описание на неговите опитности в Хадес: тъй като обредът за Озирис бил същият като този за Дионис; а този за Изиди бил напълно подобен на този за Деметра, като били променени само имената.” (Книга I 96, 1-5)

Това сведение е изключително важно, защото, първо, директно поставя Орфей в исторически контекст, изброявайки го заедно с фигури като Солон, Питагор, Платон и Демокрит — хора, които античността възприема като действителни личности и носители на знание. Това означава, че за Диодор (и египетските жреци) той не е просто легендарен певец, а древен мъдрец и както става ясно по-нататък, посветен в древноегипетските мистерии.

Сред нещата, които Диодор казва, има и нещо друго съществено — това, че египетските мистерии на Озирис и Изис в Гърция

функционират по аналогичен начин като мистерии на Дионис и Деметра. Това става под диктовката на Орфей, който пренася древноегипетския модел в Гърция, означаващо, че той не възниква изолирано там, а представлява трансформация на по-древна мистериална традиция.

Диодор споменава този въпрос и на други места в своята „Историческа библиотека“ като например в Книга IV (25, 2) казва, че след като *„усвоил науките и изучил богословските митове, Орфей отишъл в Египет и като значително подобрил познанията си, станал най-великият сред елините във всичко, свързано с теологията, ритуалите, поезията и музиката“*, както и че *„след като посетил Египет в древни времена и станал свидетел на този обичай [мистерии] Орфей просто е измислил слизането си в Хадес, като отчасти е възпроизвел тази практика, отчасти я е измислил.“* („Историческа библиотека“ кн. I 92.3), а също и че *„Орфей, например, е донесъл от Египет повечето от своите мистични церемонии, оргиастични обреди, съпътствали странстванията му, и невероятната история на преживяването му в Хадес.“* („Историческа библиотека“. кн. I 96, 2)

Същата линия на разсъждения е продължена от Теодорит, който също нееднократно говори за пребиваването на Орфей, който *„бидейки в Египет, изучил битието и провъзгласил на всеослушание учението си“* („Лек за езическите болести“. Кн. II 30). На друго място в същия труд той заявява: *„След като научил тези тайни ритуали от египтяните, одрисецът Орфей ги пренесъл в Гърция и подготвил празника Дионисия.“* (Пак там, Кн. I 114), а на трето (пре)разказва по-подробно:

„И също така, Орфей, одрисецът, донесе ритуалите Дионисия и Панатиная, а също и Тезмофория, както и елевзинския в Атина; с пристигането си в Египет, той трансформира оргиите на Изиди (Деметра) и Дионис. Наистина, Плутарх от Хаирония във Виотия учи това, както и Диодор Сицилийски, а също и реторикът Демостен си спомня за това, казвайки, че Орфей е открил и оповестил най-свещените тайни ритуали.“ (Пак там, Кн. I 21)

Отново става въпрос, че Орфей преобразява култовете към Изис и

Озирис — божества, които античната традиция приравнява съответно с Деметра и Дионис, пренасяйки ги в Гърция. Това показва колко широко разпространена е била представата за връзка между египетската и гръцката религия, осъществена чрез фигурата на Орфей. Теодорит се позовава и на авторитети като Плутарх, Диодор Сицилийски и Демостен, които също свидетелстват за подобна връзка.

Тази перспектива придава особено значение на свидетелствата, които локализируют дейността на Орфей в различни части на Гърция. Едно от тях е това на Конон (36 пр. Хр. – 17 сл. Хр.), който свежда създаденото от него посвещение в мистериите до конкретна географска локация — намиращият се в подножието на Олимп град Либетра:

“По това време, в определени дни, голям брой въоръжени траки и македонци идвали в Либетра, събирайки се в голяма постройка, добре снабдена за мистериини посвещения. И когато влизали, за да се покланят с оргии, те оставяли оръжията си пред портите.”
(“Митологични разкази”. 45)

Най-същественият принос на това сведение е, че свидетелства за съществуването на организирани орфически мистерии в Древна Гърция, свързвайки ги с конкретна архитектурна среда. Посочената локация е Либетра — столица на областта Пиерия, която често се сочи за родно и/или лобно място на орфей. Тук обаче възниква съществен проблем: въпреки описанието на ритуала и сградата, липсват археологически свидетелства за подобно съоръжение в този район, както и други данни, които да потвърдят неговото съществуване.

Сходна е ситуацията и при другата „гръцка“ локализация на мистериите на Орфей — тази в сведението на Лактанций, който в „Божествени институции“ посочва планина в Беотия, близо до Тива, като място на тяхното първоначално установяване:

“Орфей е първият, който въвежда обредите на татко Либер в Гърция. И

той за първи път ги отслужва на беотийската планина непосредствено до Тива, където Либер е роден. И тъй като тази планина непрекъснато ехтяла от звуците на лирата, била наречена Китарион. Тези свещени обреди дори сега се наричат Орфически, по време на които той самият е бил разчленен и разкъсан на парчета. Живял е приблизително по времето на Фаун, но кой е по-възрастният от двамата, не може да се каже, тъй като Латин и Приам са царували по същото време, както и бащите им Фаун и Лаомедон, по времето на които Орфей, заедно с аргонавтите стигна до троянския бряг.” (1.22.2)

И тук става дума за дионисиевите мистерии на Орфей, локализирани този път обаче в района на Тива. Разбира се, то влиза в противоречие с горното сведение с посочването на друг гръцки регион — този на Беотия. Тук отново възниква същият проблем: липсват археологически свидетелства за мистерални съоръжения от съответния период. Вероятно тази локализация е вторична и свързана с по-късното развитие на култа към Дионис, който традиционно се асоциира с този регион. Фразата, че планината „ехтяла от звуците на лирата“, има по-скоро символично значение, както и описанието на „разчленяването“, което изяснява, че смъртта на Орфей има ритуален, а не действителен характер.

Локализирането на мистериите на Орфей в Либетра и Тива не се подкрепят от археологически данни, което се отнася и за другите две сведения, които сочат Тракия като тяхно родно място. Едното е на Помпониј Мела, а другото от Плутарх:

„Вътрешността, където се издигат планинските вериги Хемус, Родопи и Орбел [Пирин], празнува мистериите на татко Либер и събирането на Менадите, които Орфей пръв учредил.“ (Помпониј Мела, „De situ orbis“. III 12.17).

Това сведение не предлага конкретика относно географската локализация на мистериите в Тракия, а само най-общо ги поставя в нейната вътрешност. Съвсем малко по-точен е Плутарх, който в „Успоредни животописи“ споменава за съществуването на „много древни орфически обреди и оргии на Дионис ... близо до

планината Хемус“ (2.5), но и тук не става ясно къде точно е това място. Както и предното, то само засилва противоречието между различните гръцки и тракийски версии, които — въпреки разнообразието си — споделят общ проблем: липсата на съответстващи археологически данни.

Фиг. 1

Друга версия, която условно може да бъде наречена „археологическа“, отново отвежда Орфей в Гърция, но този път далеч на юг — в град Пилос на полуостров Пелопонес. Той е един от ключовите центрове на т.нар. Микенска цивилизация (ок. 1600–1200

пр. Хр.), чийто приблизителен ареал е показан на картата на фиг. 1. Както се вижда, той не обхваща района на Пиерия на север, където мнозина древни автори локализират дейността на Орфей, нито пък Тракия, както е според други, а Пелопонес, който е далеч на юг.

Именно там в периода на разцвет на микенската цивилизация непосредствено преди Троянската война може да бъде ситуирана втората половина на живота на Орфей след завръщането му от Египет в качеството му на архийерофант на основаните от него древногръцки мистерии. За това говори неговата фреска в двореца на цар Нестор в Пилос, който е най-мащабният от тази епоха и един от най-добре запазените. Мащабите му (55 × 30 м) свидетелстват за значителна политическа и културна роля, съпоставима единствено с тези на съседните Микена и Тиринт. Владетелят му Нестор заема почетно място сред ахейските вождове под Троя, макар да е твърде възрастен, за да се сражава на първа линия. В „Илиада“ Омир отбелязва, че той е надживял две поколения и управлява третото, поради което речите му често започват със спомени за героите от миналото – Тезей, Пиритой и други, с които е общувал в младостта си.

Фиг. 2

Най-известният паметник, свързан с двореца в Пилос е именно фреската на Орфей, която е първата по рода си в древния свят. Открита като по чудо запазена върху една от стените на тронната зала (фиг. 2), тя се датира около 1300 г. пр. Хр., което е периода на късната бронзова епоха. Украсявала е североизточната част на мегарона, сърцето на местната власт, където са се провеждали най-важните държавни и религиозни церемонии. Отличава се с високо художествено качество, въпреки че е съхранена частично.

Фреската има изключителна историческа стойност, тъй като предоставя едно от най-ранните визуални свидетелства за образа на Орфей и се приема за прототип на по-късните му изображения от елинистическата епоха (виж следващата илюстрация). На нея той е представен в профил, обърнат надясно, в седнало положение върху стилизирана трицветна скала, която често се тълкува като „скален трон“. Облечен е в дълга, украсена в долната част роба, която се спуска на вълни до самите стъпала. Тя плътно прилепва към скалата, чиито шарки хармонират с нейните.

Фигурата на Орфей е представена с наситено кафява кожа, което е конвенционален похват в античното изкуство при изобразяването на мъжки персонажи, за разлика от женските, които обикновено са с по-светъл тен. Тя контрастира със светлите елементи в композицията — птицата, горната част на облеклото му и спускащата се отгоре облачна пелена. Главата на Орфей навлиза в нея, което е много съществен детайл, а погледът му е насочен натам със съвсем самовглъбено и спокойно изражение.

Друг съществен елемент е величествената стилизирана птица с разперени крила, разположена пред Орфей. Едното ѝ крило е обърнато към него, сякаш в отклик на музиката му, докато другото се простира напред. Създава се впечатление, че тя е погълната от звученето и под неговото въздействие се възвисява. Показателни са и детайли като върха на крилото, който докосва облачния слой отгоре, както и големият, плосък гребен, украсяващ главата ѝ, който също прониква в това пространство. Именно към тези две точки е насочен погледът на Орфей.

Най-впечатляваща е лирата на музиканта — без резонатор, с пет струни и богато орнаментирани рамене, оформени като две взаимосвързани лебедови шии, завършващи с фино изваяни, елегантно приведени надолу глави. Музикантът я държи с едната си ръка, докато с другата докосва струните. На това сякаш реагира и скалата, която също привлича вниманието със своите завихрящи се сини, бели и кафяви форми, напомнящи дървесна структура. Тя сякаш е оживяла и размекната от музиката. По този начин както скалата, така и птицата не са просто фон, а активни участници в сцената, реагиращи на божествения звук.

Фиг. 3

Всичко това се свързва с централната тема на стенописа, който ясно пресъздава добре познатия мотив за способността на музиката на Орфей да въздейства върху природата. Пилоската фреска може да се разглежда като ранно визуално въплъщение на този мотив — създадена почти хилядолетие преди той да бъде широко разпространен и развит в изкуството на ранната елинистическа епоха. Още тук Орфей е представен в позата, която по-късно се превръща в канонична — седнал върху скала с лира в ръка, заобиколен от животни (фиг. 3). Макар по-късните изображения да обогатяват сцената с допълнителни животни, дървета и човешки фигури, основният композиционен модел остава непроменен. Приемственост се открива и в образа на лебеда, който античната традиция свързва с Орфей: според нея след смъртта си той е превърнат в лебед и въздигнат на небето като съзвездие Лебед, разположено до съзвездие Лира, където се откроява петата най-ярка звезда Вега (виж по-нататък).

Фреската на Орфей от Пилос не е просто декоративен елемент, а носи дълбок исторически смисъл в контекста на микенската цивилизация. Тя представя Орфей не като чужда фигура, а като органична част от културния свят на Пилос и двореца на Нестор, поради което може да се интерпретира като индиректно свидетелство за възможен контакт между двамата. Хронологията прави подобна среща възможна: животът на Орфей традиционно се поставя в поколението на аргонавите, малко преди Троянската война, докато Нестор участва в нея като възрастен владетел. Това означава, че неговата младост съвпада с периода, към който се датира и фреската, което я прави приблизително съвременна на предполагаемото време на активност на Орфей. Така тя се вписва убедително в историческия контекст на XIII в. пр. Хр. и може да се разглежда като свидетелство за възможна среща между Орфей и Нестор.

В този контекст е възможно Орфей, след завръщането си от Египет — където според античната традиция е посветен в мистериите на Озирис — да е посетил Пилос и да е бил приет в двореца на Нестор.

Фреската може да отразява именно това. Възможно е дори той да не е бил просто гост, а да е останал там за по-продължителен период, действайки като йерофант на пренесените от него мистерии, развивани под покровителството на Нестор. В този смисъл фреската би могла да отразява не митологичен мотив, а ранна фаза на тези мистерии — преди тяхното по-късно институционализиране на места като Елевзина.

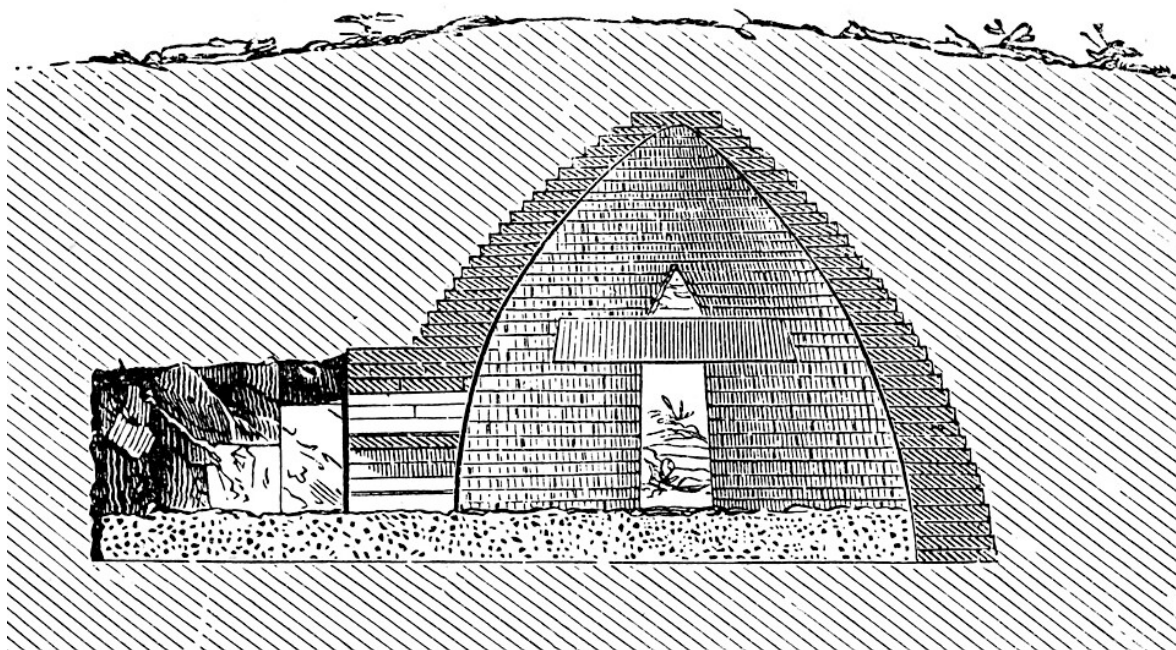
Архитектурната среда също подкрепя подобна интерпретация. Деветте микенски монументални подмогилни толосни съоръжения — включително т.нар. „Съкровищница на Атрей“ (фиг. 4 и 5) — показват характеристики, подходящи за ритуали, свързани със символично слизание в подземния свят. Макар традиционно да се тълкуват като гробници на владетели, липсват преки доказателства, че всички са изпълнявали единствено такава функция. Тяхната монументалност, продължителна многогодишна употреба и пространствена организация предполагат и възможна ритуална употреба, включително в контекста на мистерални практики.

Фиг. 4 и 5

Типичният толос е вкопан в хълм или покрит с могила и включва дълъг входен коридор (дромос), водещ към масивен портал

(стомион), а оттам — към подземна куполна камера (толос) (фиг. 6). Това архитектурно „пътуване“ има изразен “процесуален” характер: преминаване от светлината към тъмнината (подземието). Именно тази последователност — движение навътре и надолу към подземния свят на Озирис и Дионис, както и връщането обратно, позволява да се мисли, че толосите са могли да служат като места за мистерални практики. Макар и по-скромен, подобен толос съществува и в района на Пилос (фиг. 7).

Фиг. 6

В този контекст връзката на Орфей с Пилос и Микена изглежда убедителна. Ако той действително е пренесъл мистерални практики в гръцкия свят, логично е това да се е случило именно в центровете на най-голям културен разцвет, където са съществували условия за тяхното развитие. Толосите предоставят подходяща архитектурна среда за подобни практики, без непременно да бъдат „храмове“ в строгия смисъл на думата. Следователно, макар да липсват писмени свидетелства, не е невъзможно Пилос да е бил ранен център на подобни практики. Ако Орфей действително е пребивавал там, толосната архитектура би могла да играе ключова роля в тяхното оформяне. Това се подкрепя от хронологичното

съвпадение между разцвета на микенската цивилизация, строежа на толосните съоръжения, функционирането на двореца на Нестор и създаването на фреската с Орфей — всички те принадлежат към един и същ културен пласт в рамките на приблизително едно столетие.

Фиг. 7

Това припокриване позволява Орфей да бъде мислен преди всичко не като митологична, а като конкретна историческа фигура, вписана в света на древна Микена. В този смисъл фреската се превръща от „портрет на свирач“ в исторически документ, свидетелстващ за неговото присъствие в региона. Самото ѝ разположение в тронната зала предполага и официална легитимация от страна на властта.

Възможността Орфей не само да е посетил Пилос, но и да е завършил живота си там, е логично продължение на тази хипотеза. Ако той е действал като йерофант именно на това място, напълно възможно е то да е било и мястото на неговата смърт и погребение. Разбира се, това влиза в противоречие с по-късните антични традиции, които локализират смъртта на Орфей другаде — в

Пиерия, Елевзина или Тракия. Тези разминавания обаче могат да се обяснят с по-късни трансформации на култа и с преместването му към нови центрове, като Елевзина край Атина, когато именно тя постепенно се превръща в основен политически и религиозен център на гръцкия свят.